MÉREI FERENC

A TÁRSKAPCSOLATOK MEGSZILÁRDULÁSA ÉS FEJLESZTÉSE AZ ÓVODÁBAN*

A hatodik életév körül fordulat áll be a társkapcsolatok fejlődésében. A kötődés iránya megváltozik: a társas érdeklődés fokozatosan áttolódik a felnőttekről az egykorú társakra. Ez a jelenség, amelyet *átpártolásnak* neveztünk el, a hat-hétéves kor körül végbemenő mélyreható változásnak egyik mozzanata.

Ebben a rövid időszakban a fejlődés meggyorsul. Szinte minden funkcióban, minden reakciócsoportban feltűnő átalakulást észlelünk. A test formája és a testrészek arányai módosulnak; a gondolkodás fejlődésében ekkor kezdődik a kategóriák kialakulása; ugrásszerű változás van a szabály megértésében és követésében: a nagyobb erőkifejtés készsége alkalmassá teszi a gyermeket a feladatmegoldásra. Mindez a valóságérzék magasabb szintjét jelenti, az érzelmi türelmetlenség lecsitulását, hatékonyabb fékeket, jobb alkalmazkodást. Az értelmi erőkifejtésnek és a valóságérzéknek ez a szintemelkedése a társkapcsolatok területén az átpártolásban mutatkozik meg.

Ennek a kötődési fordulatnak a magyarázatában csoportlélektani vizsgálatainknak egyik alapfeltevéséből indultunk ki. Abból, hogy *a gyermek—felnőtt viszony és a gyermek—gyermek viszony a társkapcsolódásnak két különböző típusa: az előbbi inkább indulati, az utóbbi inkább helyzeti eredetű.* A gyermek—felnőtt kapcsolatnak alapja és mintája az egész gyermekkoron át a *gyermek—szülő* viszony, ez a magas hőfokú, fel nem cserélhető, a gyermek egész életterét betöltő kapcsolat — a biztonságérzés pótolhatatlan forrása. A *gyerek—gyerek* kapcsolat más természetű. Hosszú időn át szinte személytelen, felcserélhető, sokkal alacsonyabb hőfokon játszódik le. A körülmények fontosabb szerepet kapnak benne, mint az érzelmek.

Az átpártolás folyamatának a lényege az, hogy a kétféle kapcsolat között mutatkozó indulati szintkülönbség csökken, az egyik veszít, a másik nyer érzelmi hőfokban. Megindul tehát egy olyan kiegyenlítődési tendencia, amely a gyermek érzelmi érettségét, fejlődő szociabilitását is mutatja. Érettség ez abban az értelemben, hogy a gyermek az egyedülinek átélt és minden tevékenységét átható kapcsolatot — felnőtt családtagjaihoz fűződő kapcsolatait — határok közé tudja szorítani, s egyben értelmi és érdeklődésbeli fejlődésének megfelelő új kapcsolatokat tud teremteni.

E fordulat előtörténetének egyik fonala hosszú idő óta tisztázott a gyermeklélektanban. A hároméves korban különösképpen fokozódó indulati feszültség hatéves kor körül csökken, az indulatterhelt tartalmak jó része lesüllyed, átalakul, lehetővé teszi a külső minták, példaképek fokozott követését. A gyer-

* Az itt közölt munkában csaknem két évtizede folyó csoportlélektani vizsgálataim óvodai anyagának pedagógiai konkluzióit próbálom levonni. A vizsgálatokban Binét Ágnes, †Gleiman Anna, Kántás László, Nemes Lívia és Szakács Ferenc voltak a munkatársaink

mek érzelmileg kezd visszahúzódni a felnőttektől, s azígy felszabadult érzelmeivel fordul gyermektársai felé.

Sokkal kevésbé van azonban feltárva a másik fonal: nincs valószínűsítve az, hogy a gyerek—gyerek kapcsolat is belejátszana a társkapcsolódásoknak ebbe az irányváltozásába. Sőt igen alapos érvek sorolhatók fel e feltevés ellen. Minden eddigi leírás a hatéves kor alatti társkapcsolatok labilitását emelte ki: a társulások és a csoportosulások tünékeny voltát, a kapcsolódások véletlenszerűségét, az elmosódott csoporthatárokat, az ellentmondást a társkapcsolatok ténye és tudata között. Ezekből a megfigyelésekből arra szoktak következtetni, hogy a gyermek—gyermek kapcsolatok az átpártolási fordulat előtt véletlenszerű, nyomot nem hagyó epizódok, amelyek csak később, a gyermek—felnőtt kapcsolatból átmentett indulatok révén stabilizálódnak.

Az óvodáskorú gyerekek csoportosulásainak gazdag világa, az óvodai szociometriai vizsgálatok ellentmondanak ennek a feltevésnek. Azt mutatják, hogy a gyerek—gyerek kapcsolatok már az átpártolási fordulatot megelőzően is figyelemre méltóan stabilak, s a gyermeknek gyermektársaihoz való viszonya nemcsak a gyermek—felnőtt kapcsolat hőfokának csökkenése után kezd állandósulni és elmélyülni.

Óvodai kísérleteinknek és vizsgálatainknak azokat az eredményeit foglaljuk itt össze, amelyek megmutatják a gyermek—gyermek kapcsolatok stabilitásának ezeket a korai elemeit. Így kívánjuk valószínűsíteni, hogy az átpártolás fordulatát a gyermek—gyermek kapcsolatok fejlődése is előmunkálja.

I. STABILITÁS ÉS LABILITÁS

Kritériumok

A jelenséget az átpártolást közvetlenül megelőző korosztály — az óvodai nagycsoportok — csoportdinamikai vizsgálatának eredményein szemléltetjük.

A 4—6 éves kort a gyermeklélektan ellentmondó reakciók gyors váltakozásával jellemzi. Makacsság és hajlíthatóság váltakozása a viselkedésben; énközpontúság (a másik szempontjának nem ismerése) egyrészről és a gyors beleélés készsége másrészről; a valósághoz tapadónak és a képzeletinek a kettőssége a gondolkodásban; egészlátás és a kis részletek megragadása a szemléletben.

A 4—6 éves gyermek lelki életének ezek az ellentmondó jegyei rész-mozzanatok; az átfogó, jellemző vonás maga a hullámzás, a tudatszintek gyors váltakozása, változékonyságnak és tapadásnak az egysége, amit csak maga a fejlődési folyamat magyarázhat meg: új helyzetek megismerése, új tartalmak megragadása, rögzítése, integrálása, majd felhasználása a viselkedési tér további tágítására, azaz újabb tartalmak bevonására, s így maguknak a funkcióknak a folytonos átalakulása és egyben stabilizálódása.

A társas viselkedésben éppen úgy megtaláljuk az ellentéteknek ezt a váltakozását, mint a szemléletben és a gondolkodásban. Az egykorú társak kapcsolataiban ez úgy jelenik meg, mint a kötődések megszilárdulásának és fluktuálásának, a viszonylatok stabilitásának és labilitásának az egysége.

Egy társkapcsolatot a következő kritériumok alapján tekintünk stabilnak:

1. *A kapcsolatélmény azonossága.* A kapcsolatot valamennyi részvevője egyforma előjelűnek és egyforma színezetűnek éli át.

2. *A kapcsolat folyamatossága.* A kötődés nem pillanatnyi; az összetartozás tudata tovább tart, mint az együttlét.

3. *A társas alakzat határainak tudata.* A részvevők tudják, hogy kik a kapcsolat részesei, illetve a csoport tagjai.

4. *Szerkezeti tagoltság.* Állandósuló szerepek, esetleg vezető.

5. *Hagyományok.* Kifejezések, mozdulatok, cselekvésformák, játékok, amelyek az adott kapcsolatban, illetve csoportban keletkeztek, egyik együttléttől a másikig fennmaradnak, utalással felidézhetők.

A csoportosulás foka

A stabilitás első mutatójának a csoportosulás fokozatait tekintjük. Ezen a csoportosulás szerkezetének, formájának fejlődési szintjét értjük.

Óvodai vizsgálódásaink során a különféle csoportosulási formákat meghatározó tényezőik és jellegzetes tevékenységi szintjük alapján fejlődési sorba rendeztük.

E sor alsó határa az egykorúak valóságos társas viszonylatainak megjelenése, az a fok, amelyen a *másik* nemcsak mint egy tárgy birtokosa vagy igénylője, nemcsak mint egy cselekvés akadályozója, hanem mint *társ* is megjelenik.

A mi gondolatrendszerünkben ez az alsó határ az együttes élmény megjelenése, vagyis az a szint, amelytől kezdve a gyerek társat keres, mert együtt jobb, mint egyedül. A legfejlettebb forma pedig az intézményesedő csoport, amelyben a hagyományos cselekvésformák egyre inkább szabállyá válnak.

Az óvodások társas életében az együttes élmény megjelenésétől az intézményesedés kezdetéig a következő csoportosulási formaváltozatokat figyeltük meg:

1. Az első fokon a csoportosulás meghatározó tényezője a *hely*. A gyerekek együtt vannak, és *együttlétük* helyét jelképes értelemmel ruházzák fel. Például három kicsi egymás mellett ül, az egyiknél kosár van, a másiknál képeskönyv, a harmadiknál nincs semmi. Nem csinálnak semmit. Megkérdezzük: „Mit csináltok?" — „Ez a Károlyi-kert" — mondják (oda járnak sétálni). Egy más alkalommal hasonló helyzetben azt mondták, hogy moziban vannak — egy harmadik esetben, hogy fürdőkádban ülnek. Ezen a szinten semmiféle tárgy vagy mozdulat nem jelzi a mozit vagy a fürdést stb. A csoportosulás jellegét kizárólag az egy helyen való tartózkodás adja.

Ez a csoportosulás még nagyon labilis, csoportjellege elmosódott. Fluktuálására jellemző a következő példa: Két gyerek együtt ül, előttük kockák. Hozzájuk sem nyúlnak. Más gyerekek hagyták ott a kockákat. „Mit csináltok?" — kérdezzük. „Én boltos vagyok" — mondja az egyik. — „Én is" — mondja a másik. Két perc múlva ugyanúgy ülnek. Egy másik felnőtt megkérdezi: „Boltost játsztok?" — „Nem." — „Mit csináltok?" — „Ülünk." További két perc múlva: „Mit csináltok?" — „Boltost játszunk." — Mindvégig ugyanúgy ültek és ugyanúgy nem csináltak semmit az előttük lévő kockákkal.

Ennek a csoportosulási módnak van egy olyan változata is, amely már átvezet a következő szintre. Itt a hely mellett már bizonyos jelképes utánzó mozdulatok is értelmet adnak az együttlétnek. Például: Egy padon három gyerek ül, időnként egy-egy pillanatra felállnak. „Utaznak." A felállás azt jelenti, hogy állomáson vannak (képzeletvilágukban talán az „*áll*omás" az a hely, ahol „fel*áll*nak"). Ezenkívül semmi nem mutat arra, hogy utaznának. — Ketten guggolnak a sarokban. Felállnak, hátramennek egy másik sarokba, ott guggolnak. Visszajönnek, itt guggolnak stb.: „piacra mennek". A játéknak semmi más anyaga nincs. Nem beszélnek, nem rakosgatnak, de amikor egyikük elmegy, a játék megszakad.

E két változat közös vonása: *a téri összetartozás, a hely mint csoportformáló tényező.* Akik együtt vannak, azok egy csoportot alkotnák. A nagyobbak valamilyen tárgyat ruháznak fel jelképes tartalommal, például három székkel autót vagy boy-szolgálatot játszanak; a kicsik a puszta együttlétnek, magának a topikai viszonylatnak adnak tartalmat.

Különbözik azonban a két változat egymástól abban, hogy a másodikban a mozgás is megjelenik mint csoportformáló tényező. A beiktatott mozdulatok könnyen rítusszerűvé válnak, ezzel növelik a jelképes tartalom valószerűségét; élesebben körülhatárolják a csoportot (hiszen az első változatnál elég odaülni, a másodikban már egy mozdulatot is el kell végezni), s így a kapcsolat stabilizálódásának a tendenciáját erősítik. A gesztus-sorrend tagolja, alakítja az élményt, regisztrálhatóbbá, felidézhetőbbé teszi, így járul hozzá magának a kapcsolatnak a megszilárdulásához.

(A mozgás stabilizáló funkcióját már ismerjük a szemlélet fejlődéséből; PIAGET kimutatta, hogy az irányt követő tekintetnek meghatározó szerepe van a sorrendnek mint szemléleti egységnek a kialakításában. Most a mozgásnak egy másik stabilizáló funkcióját ismertük meg.)

2. A csoportosulás második fokozatát az *együttmozgás* jellemzi. Például a gyerekek összetolták az asztalokat tűzoltókocsinak. Amikor a játéknak vége van, a „kocsi" alól előbújik egy négyéves. Az asztal alacsony, négykézláb kell kimászni. Amint kijött, még egy kicsit tovább mászik, mint akinek megtetszett a dolog, majd ugat: kutya lett. Egy másik gyerek meglátja és utánozza, s ezután még kettő ereszkedik négykézlábra. Másznak és ugatnak. A játék tartamára elhatárolt csoportot alkotnak, noha mászás közben eltávolodnak egymástól és elkeveredhetnek a többiek között. *A csoportformáló tényező az együttmozgás. Ennek fertőzésszerű terjedése szabja meg a csoport határait.*

Ugyanennek a szintnek egy másik és már a harmadik fokra átvezető változatában az együttmozgás valamilyen tárggyal függ össze. Például egy négy és fél éves fiú fölemel egy felfordított padot. Leejti. A pad a lapján egy kicsit csúszik. Egy másik fiú ráugrik a padra, karjával evező mozdulatokat tesz és tovább csúsztatja. Erre többen megfordítják a padot, amin ültek (szabad foglalkozás van), lapjával lefektetik, mozgatják: „Ez a Duna" — és csónakáznak.

Mindkét változatot az együttmozgás jellemzi. De az első esetben a gyerek önmagát alakítja, a másodikban pedig egy tárgyat ruház fel új jelleggel. S itt megint a csoportosulás egyik stabilizálódási mozzanatával állunk szemben. Amint a puszta együttlét csoportosulását a mozgás a maga gesztus-sorrendjével magasabb szintre emelte, úgy emeli az együttmozgáson alapuló csoportosulást magasabb szintre a tárgy. Élesebbé teszi a csoport határait, hiszen most már nem elég egy helyen lenni, nem elég egy bizonyos fajta mozgást végezni, hanem mindennek még egy tárgyhoz is hozzá kell tapadnia.

3. A harmadik csoportosulási fokon a tárgy már mint teljes értékű csoportformáló tényező jelenik meg. Ezt a fokot a *tárgy körüli összeverődés* jellemzi. Ilyen a kislányok összeverődése a babaház körül, a fiúké egy-egy nagyobb játéktárgy (pl. egy hajó) körül. Ez a tevékenységi forma ritkán tartós. Vagy gyorsan felbomlik és esetleg visszasüllyed az együttmozgás fokára, vagy kibontakozik benne valamilyen szabályosság, legtöbbször a tárggyal való manipulációnak a sorrendje. Ezzel a *hely*, a *mozgás* és a *tárgy* után a *szabályosság* is megjelenik mint csoportformáló tényező.

4. A negyedik fok abban különbözik az előzőektől, hogy megváltozik a csoportosulás elve. Az első három csoportosulási fok valamennyi változatában a

gyerekek a társas magátartás tekintetében passzívak: cselekvésük tulajdonképpen nem a kapcsolatfelvételre irányul. A negyedik csoportosulási szinten jelenik meg egykorúak között az aktív társas viselkedés első formája: az *összedolgozás*. Főként építő-játékoknál figyelhetjük meg, akár kockákból, akár székekből vagy asztalokból építenek a gyerekek. Az aktív társas viselkedést olyan mozzanatok jellemzik, mint az, hogy az egyik gyerek a másiknak adja oda az építőkockát és az a gyerek teszi rá az építményre; vagy többen rakják a kockákat ugyanarra a készülő építményre, valójában szabály nélkül, mindig éppen az, akinek a keze ügyébe akadt. Így könnyen alakulnak ki szerepek, bárha még fluktuálóak.

Az aktív társas viselkedés megjelenéséig a kapcsolatok stabilizáló tényezői a csoportnak a kohézióját növelték: elhatárolták a csoportot, elősegítették a hagyományképződést, tudatosították az együvétartozást. Az összedolgozás a szerepek megjelenésével már nemcsak azzal járul hozzá a kapcsolatok megszilárdításához, hogy növeli a kohéziót, hanem elsősorban a differenciálással.

5. Ettől kezdve a csoportképződést a *tagolódás* jellemzi. Jó légkörű óvodák nagycsoportjában ez a leggyakoribb csoportosulási forma.

A tagolódásnak számos változatát ismerjük. Fejlettebb és gyakori változatában már megjelenik a vezető, így az alá-fölérendelés, és nem sokkal később a szerepszerű tagolódás is kezdetét veszi. Ezzel válik teljessé a csoport stabilitása.

Két aggály merülhet fel. Az egyik, hogy ezek a fokok valóban egymást követő változatai-e a csoportosulásnak; a másik, hogy csakugyan mutatják-e a megszilárdulás folyamatát, vagyis fokról fokra stabilabb csoportformákat képviselnek-e.

Az első érv ellen szól az az eredményünk, hogy egy és ugyanabban az óvodai csoportban a fiatalabb gyerekek túlnyomórészt alacsonyabb szintű csoportosulásokban vettek részt. Ezt szemlélteti az 1. táblázat.

Ebben a táblázatban két óvoda nagycsoportjának tartós megfigyeléssel regisztrált aktometriai mutatói közül a csoportosulási fokokra vonatkozó adatokat tüntettük fel százalékban. A két csoportban a vizsgálat időpontjában összesen 52 gyerek volt, a legfiatalabb négy-, a legidősebb pedig hatéves (hat évnél egyikük sem volt idősebb). A gyerekeket a feldolgozás során két csoportra osztottuk, az egyik csoportba a 4;0—4;11 éveseket soroltuk, a másikba az 5;0—5;11 éveseket.

1. táblázat

A 4—5 és az 5—6 évesek aktusainak megoszlása csoportosulási fokok szerint

	Együttlét	Együttmozgás	Tárgy körüli összeverődés	Összedolgozás	Tagolódás
Kicsik	70	18	6	6	0
Nagyok	7,2	33	31	14,4	14,4

A másik érvet a csoportos játéknak egy sajátos és korai változatával, a *többszólamú játékkal* cáfolhatjuk meg. Értjük ezen azt, hogy az egy és ugyanabban a játékban, egy időben, egyazon csoportosulásban résztvevő gyerekek ugyanazt a tevékenységet hajtják végre, de más-más jelentéssel. Például 4—5 évesek három széket összetolnak. Egyesek a székeken ülnek, mások a székek mögött a padlón. Van aki ezt tűzoltókocsi-játéknak, van aki villamosnak éli át, az ugyanabban a csoportosulásban a földön kuporgók közül az egyik szerint házat építenek; a másik szerint bújócskáznak.

Ez a jelenség a játékcsoportosulás labilitását fejezi ki. A stabilitás öt kritériuma közül ellentmond a kapcsolatélmény azonosságának, a szerkezeti tagoltságnak, a hagyományképződésnek, gyengíti a folyamatosságot, és éppen csak a társas alakzat határait biztosítja. A többszólamú játék jól kifejezi ennek az életkornak a pszichikus arculatát. Fővonása az *„együtt és egyedül"*, a gyerek együtt is játszik a társaival és egyedül is játszik. Ez megfelel a tudatélmény kettősségének (valóság és fikció egyidejűleg érvényes), s a tudatszintek labilitásának. *Ha a csoportosulási fokok valóban kifejezik a stabilizálódás folyamatát, akkor a többszólamú játék előfordulásának fokról fokra csökkennie kell.*

A két óvodában végzett megfigyeléseink szerint a többszólamú játék az észlelt csoportosulási szinteken a következő százalékarányban fordult elő:

2. táblázat

A többszólamú játék gyakorisága csoportosulási fokok szerint 4—6 éves gyermekeknél (%-ban)

Együttlét	Együttmozgás	Tárgy körüli összeverődés	Összedolgozás	Tagolódás
53	59	21	—	16

A két első csoportosulási szinten, amikor a kapcsolatok még nagyon labilisak, a többszólamú játék feltűnően gyakori; a kötődések stabilizálódásával jellemezhető magasabb szinteken viszont már jóval ritkább. (Az összedolgozás fokán az együttműködés ténye erősen ellensúlyozza a többszólamú játékot.)

A csoportosulási szint azért is kifejezi a stabilizálódás fokát, mert mint láttuk, a csoportalakító tényezők száma fokról fokra nagyobb. Minden fokon több és több szál fűzi a résztvevőket a csoporthoz. Az együttlét fokán csak a hely, a második fokon esetleg szintén csak egy szál, az együttmozgás, esetleg a hely *és* a mozgás, a harmadik fokon a hely, a tárgy, a mozgás és a szabályosság kapcsolhatják az egyént a csoporthoz A két magas fokon pedig a csoportosulás új elvei jelennek meg: az együttműködés, valamint az alá-fölérendelési és a szerepszerű tagolódás.

Minél több tényező támasztja alá egy közösség viszonylathálózatát, annál stabilabb, vagyis annál élesebbek a határai, annál folyamatosabb, annál több objektivált mozzanat tartja össze, annál strukturáltabb és annál inkább élik át egyazon módon a közösség tagjai. Ebben az értelemben fejezi ki a csoportosulások fejlődése egyben a társkapcsolatok megszilárdulásának a folyamatát.

A csoportosulási fokok rendszerét mint a társas élet stabilitási fokmérőjét óvodák szociálpszichológiai elemzésében is felhasználhatjuk. A már említett két óvodai csoport összehasonlítását a 3. táblázaton szemléltetjük.

3. táblázat

A társas aktusok megoszlása csoportosulási fokok szerint (%-ban)

	Együttlét	Együttmozgás	Tárgy körüli összeverődés	Összedolgozás	Tagolódás
I. csoport	25	29	24	12	10
II. csoport	10	28	25	13	23

A jelentőség

Feltevésünk a stabilizálódás folyamatáról csak akkor tekinthető igazoltnak, ha az óvodai csoportok társas szerkezetében is kimutatható. Ebből a célból két óvodai csoportban szociometriai vizsgálatokat végeztünk (III. és IV. csoport). A szociogramokat 4—5 részletben lefolytatott 50—60 perces egyéni kikérdezések adataiból állítottuk fel.

Az ebből az anyagból készült első kölcsönösségi vázlaton minden kölcsönös választást feltüntettünk, s így a szociogram sűrű, szinte áttekinthetetlen hálózatot mutatott. Ezt a hálózatot a kritériumok szigorításával több változatban lebontottuk. A legszigorúbb kritériumok alapján megrajzolt szociogramon már csak a legalább négyszeres kölcsönös választást tüntettük fel. Így kaptuk meg az óvodai csoport sűrű társas életének alapszerkezetét: egyetlen nagyjából összefüggő kapcsolatláncot. (A szociogramot közli KÁNTÁS LÁSZLÓ a Pszichológiai Tanulmányok I. kötetében.)

A lánc egyes tagjai viszonylati csomópontok: ezekhez a gyerekekhez kapcsolódnak a magányosok és a jellegtelenebb párok. Szinte egyformán a lánc minden tagjához. Így jön létre a sűrű és fluktuáló kapcsolathálózat.

Ez a lánc-alakzat tehát az óvodai csoport társas szerkezetének stabil váza. A megfigyelések azt mutatják, hogy a láncot a társas szempontból pregnáns gyerekek alkotják. Azok, akiknél a közösséget alakító társas aktusok (kezdeményezés, irányítás, modellnyújtás, szokások rögzítése stb.) az átlagnál gyakrabban fordulnak elő. Ugyanezek a gyerekek a szociometriai kikérdezés adataiból készült gyakorisági táblázat szerint a legtöbb szavazatot kapják társaiktól, akár személyes kapcsolatról (barát, játszótárs, „Kire bíznád a titkodat", „Kit szeretsz"), akár valamilyen közösségi funkcióról (óvónő helyettese, napos stb.) van szó. Ezek tehát a „fontos" gyerekek az óvodai csoportban, ők azok, akik a legtöbbet foglalkoztatják társaik képzeletét.

A gyakorisági táblázat azt mutatja, hogy a lánc minden egyes tagja, társainak megítélése szerint, egyszerre hordozza a pozitív és a negatív tulajdonságokat. Ő a legjobb gyerek, a legügyesebb, a legjobb napos, de ugyanakkor a legrosszabb és a legverekedősebb is — nemegyszer egy és ugyanannak a gyereknek a tanúsága szerint.

Ezek a fontos gyerekek — a lánc tagjai — kiemelkednek az óvodai társasélet kusza gomolyából. *Differenciálatlan jelentőségre tesznek szert: mintha minden funkciót betöltenének, mintha minden szerepet eljátszanának.* S ennek az a magyarázata, hogy a társas életnek ezen a korai fokán még kevés a tagolt funkció, ritka az elhatárolt szerep; a társas szempontból pregnáns gyerek nem egy meghatározott viselkedésformával (vezető, játékmester, „jó gyerek", „óvónő kedvence", erős stb.) érvényesítheti társas penetranciáját, hanem bármilyen, de a közösség számára jelentős (faszcináló, utánzásra indító, félelmet keltő, szórakoztató stb.) aktussal. A vezetés, a modell-nyújtás, a játék-kitalálás, „az óvónéni kedvence" stb. ezen a fokon *még nem szerep, hanem a differenciálatlan pregnanciának, a jelentőségnek az eleme.*

A kritériumok szigorításával lebontott óvodai szociogramok tehát jellegzetesen mutatják *stabilitás és labilitás egységét*, az óvodások társas viszonylatainak életkori sajátosságát. Az alapszociogram fluktuáló és sűrű hálózata a labilitást, a lebontással kapott lánc pedig a stabil vázat szemlélteti. A jelentőség szerinti kiemelkedés teszi lehetővé, hogy legyenek csomópontok egy olyan közösségben, amelyben elhatárolt szerepek még nem alakultak ki. Az óvodai csoportok társas szerkezetében ezeknek a csomópontoknak a lánca mint stabil váz mutatja a megszilárdulás folyamatát.

Utalás és hagyomány

A társkapcsolatok megszilárdulásának egy harmadik mutatója a hagyományok alakulása.

Óvodai csoportvizsgálataink ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy ebben az életkorban az együttes cselekvési rítusok kialakulása, rögződése, hagyománnyá válása rendkívül gyors ütemű. Szinte véletlenszerűen előadódó cselekvésmódok, gesztusok, kifejezések egyszeri felidézéssel ismerőssé, kétszeri felidézéssel szokássá válnak, és további megismétléssel már hagyományai a csoportnak. A gyors és gazdag hagyományképzést mutatja, hogy 6 tagú kísérleti csoportjainkban 5—8 együttlét alatt 27—37 hagyománynak tekinthető cselekvési szokás alakult ki.

Ezt a gyors hagyományképződést egy sajátos csoportdinamikai folyamat segíti elő: *az utalás mechanizmusa*. A közös játéknak, az együttes cselekvésnek van bizonyos élménytöbblete; ez az, amit a részvevők úgy élnek át, mint az együttes élmény örömét. Ha egy következő alkalommal — két óra múlva vagy egy nap múlva — valaki feleleveníti az együttes cselekvésnek egy részletét (gesztust, kifejezést, játékelemet), ez a többiekben felidézi az együttes cselekvés egészét és az együttes élmény sajátos örömtöbbletét is. A részlet tehát az egészet idézi fel, az együttes élményt annak egy eleme, egy töredéke. Az ilyen élménytöredéket nevezzük utalásnak, az ennek folytán bekövetkező felidézést pedig utalásos mechanizmusnak.

A nagyóvodás-korú gyerekek különösen fogékonyak élményeiknek az ilyen utalásos felidézésére. Az egyik óvodai nagycsoportban figyeltük meg a következőt: a gyerekek kisautókkal játszottak. Alkudozni kezdtek azon, hogy kinek az autója mehet át akkor is, ha piros jelzés van. Az egyik fiú azt mondta, hogy az ő autója rendőrautó. A másik erre kijelentette, hogy ő meg mentőautón közlekedik. A harmadik a saját kisautóját tűzoltóautónak nevezte ki (valójában fa- és bádogautókról volt szó). A játék úgy alakult tovább, hogy kockákkal eltorlaszolták az autók útját, főként a tűzoltóautóét, amelyik a leginkább akart átmenni a tiloson. Másnap az egyik gyerek magányosan játszott az egyik autóval az asztalon. Elkiáltotta magát: „Itt a tűzoltóautó." Az előző napi játék három másik részvevője azonnal autókat, kockákat vett elő és újra lejátszották, de nem megismételték, hanem folytatták az előző napi játékot. A „tűzoltóautó" volt az az utalásos részlet, az az indító jel, amely a közös játékélményt fölelevenítette. Az elkövetkező együttlétekkor ez a „torlaszolósdi" hagyományukká vált. Minden alkalommal az együttességnek, az összetartozásnak a feszültségét is felidézte. Ezt az mutatta, hogy az utalásos indítású hagyományos játék még unott hangulatú együttlétekkor is az eredeti játék izgalmának feszültségét keltette fel.

Így érthető, hogy az utalásos mechanizmus segítségével a nagyóvodásokat az együttességnek nagyon sok szála fűzi össze. Egy-egy indító jelként szereplő utalás bonyolult cselekvési sorokat nyit meg, és létrehozza az óvodásgyerekek játékának a sajátos *commedia del arte* jellegét. Nagyóvodás kislányok beszélgetnek. A beszélgetés közben valamelyikük magázni kezdi a másikat, ez azt jelenti, hogy ő most a „szomszédasszonnyal beszél". Megadja az indító jelzést a hagyományos játékra. A másik ezt azonnal megérti, és már mint „szomszédasszony" felel.

Az ilyen együttes élményeken alapuló játékszokások, hagyományok is jelentékenyen hozzájárulnak a társkapcsolatok megszilárdulásához. Az utalásos

felidézés és az együttes cselekvés megismétlése révén a tevékenység mellett az összetartozás ténye is egyre nagyobb hangsúlyt kap, s ezzel erősödik a kapcsolatélmény azonossága és folyamatossága.

A labilitás mutatói

A csoportosulási fokok, a jelentőség, az utalásos hagyományképzés, mint láttuk, a stabilizálódás mutatói az egykorúak társkapcsolatában. Nemcsak következményei a társas élet megszilárdulásának, hanem elősegítői, okai is: tartalmasabbá és folyamatosabbá teszik a kontaktusokat.

Az óvoda társas élete azonban még e viszonylag magas stabilitás mellett is laza, fluktuáló. Labilitását számos jelenség mutatja, közülük kettőt említünk.

Ha a gyerekek konfliktusba kerülnek egymással, az így keletkezett indulati feszültségben *tevékenységi regresszió* következik be: a tevékenység a magasabb szociális szintről egy alacsonyabb szintre esik vissza. Egy fiúcsoport építőkockával játszik, magas fokú szervezett együttműködés alakul ki; majd a csoport két nagy társas hatékonyságú tagja között ellentét támad, s az egyik el akarja kergetni a másikat; ez nem sikerül, de a csoport tevékenysége a tárgy körüli összeverődés szintjére süllyed le. Az a gyerek, akit társa el akart kergetni, elég hosszú időre teljesen kiesik a játékból, és a magányos semmittevés szintjére csúszik vissza. Egy más esetben egy csoport sértődés folytán regrediált a szervezett együttműködés fokáról a puszta együttlét szintjére. Maga a megsértett gyerek a peremre került és jó ideig magányos volt, semmit nem csinált.

A társas tevékenységi szint regressziója nagyon gyakori az óvodában. Talán azért is, mert a regresszió ebben az életkorban az indulati feszültség elhárításának egyik preferált módozata. Másrészt a magasabb csopotosulási fokok még alig megalapozottak, felbomlásukhoz viszonylag jelentéktelen konfliktus is elegendő.

A csoportosulási fokok süllyedésével kimutatható tevékenységi regresszió ugyanaz a jelenség csoporthelyzetben, amit BARKER—DEMBO—LEWIN egyéni játékhelyzetben frusztrációval váltottak ki.

A társkapcsolatok labilitásának egy másik mutatója a *primitív szolidaritás*. Így nevezzük a társválasztásnak, a barátságnak tárgyak ajándékozásával, kölcsönzésével való indokolását. Az együvé tartozásnak ez a motivációja 9—10 éves korig igen gyakori.

Az óvodás gyakran a barátjának tekint valakit, akivel annyi a kapcsolata, hogy az kétszer adott neki vadgesztenyét. Az a gyerek meg esetleg egy harmadikat tart barátjának, mert kapott tőle egy kis kereket. A harmadik viszont már régen megfeledkezett a kerék ügyről és egy más adományozás alapján egy másik gyerekkel van ugyancsak egyoldalú kapcsolatban.

Egy olyan közösségben, ahol tárgyak adományozása az összetartozás vezető motívuma lehet, nagyszámú egyoldalú kapcsolat jön létre, s a kapcsolatok fluktuálnak. Ebben az értelemben tekinthetjük a primitív szolidaritást is a társkapcsolatok labilitási mutatójának.

II. KÉT ÓVODAI NAGYCSOPORT ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

Még pontosabb képet kapunk a társkapcsolatoknak a 4—6 év körüli megszilárdulásáról intézményes egységek összehasonlító vizsgálatával. Megfigyelés és kikérdezés alapján nyert csoportdinamikai indexekből leolvashatjuk az óvodai

csoport stabilitásának a fokát, ennek összetevőit, határait. Az így kapott adatok szemléltetik a társkapcsolatok megszilárdulását az átpártolást megelőző időszakban.

Két óvoda nagycsoportját hasonlítjuk össze, Budapest két kerületéből. A két óvoda helyzete, szervezett rendje, pedagógiai légköre a vizsgálat időszakában szembeötlően eltérő volt.

A csoportok *összetételében* a nemek tekintetében nincs különbség; a fiúk és a lányok aránya nagyjából egyenlő. A szülők foglalkozása és jövedelme szempontjából is csaknem teljes az azonosság. Mindkét óvodába üzemi munkások gyermekei járnak; a csoportokban 2—3 értelmiségi családból származó gyerek van.

Lényeges volt azonban a két csoport között az életkori eltérés. A IV. csoportban egykorú gyerekek voltak, valamennyien a következő tanév szeptemberében kerültek iskolába; a vizsgálatok időpontjában életkoruk 5 és $^1/_2$ — 6 és $^1/_2$ év volt. A III. csoportból viszont a gyerekeknek csupán 60%-a ment a következő tanévben iskolába, de voltak olyanok is, akik csak két év múlva érték el a tanköteles kort, a maximális korkülönbség a csoporton belül 2 év és 10 hónap volt.

A csoportok *szervezett rendjében* is nagy a különbség. A IV. csoportot tavasszal vizsgáltuk; az egész évi módszeres foglalkoztatás során a gyerekek összeszoktak, kialakult kapcsolataik voltak. A III. óvodában nyáron végeztük a vizsgálatot, megcsappant létszámú összevont csoportban; sok volt az újkeletű, labilis kapcsolat.

A IV. csoportot megszokott helyiségében vizsgáltuk, míg a III. csoportot főként az udvaron figyeltük meg. A zárt helyiség inkább koncentrál, a tágasabb udvar inkább széthúzza a csoportot. A szobai tevékenységek jobban elősegítik a kapcsolatképződést, mint az udvaron kialakuló foglalkozás. A homokozó ugyanis inkább a csoportos magányos játéknak, a szabad tér pedig az együttmozgásnak kedvez; ezért sok a véletlenszerű, tünékeny kapcsolódás.

Eltérés mutatkozott a két összehasonlított nagycsoport között a *nevelői légkör* tekintetében is. A IV. csoport vezetője kevés szóval, szeretetteljes hangon biztosítani tudta a nyugodt foglalkozást és a rendet; nevelői stílusa inkább személytelen, tárgyi volt, a neveléslélektani kísérletek „demokratikus légkörének" pedagógus-magatartására emlékeztetett. A vezetés a III. csoportban is kiegyensúlyozott volt, a nyugodt munkára nevelt, és hatékonynak bizonyult. A pedagógiai stílus mégis abba az irányba tolódott le, amit a neveléslélektani kísérletekben „autokratikusnak" nevezünk. Az óvónő gyakran olyankor is átvette a játék vezetését, amikor a gyerekek felnőtt nélkül is boldogultak volna, például építéskor; minden játékszer használata külön engedélyhez volt kötve, még a szabad foglalkozási időben is; s ami LEWIN szerint a legjellegzetesebb az autokratikus légkörre, az óvónő figyelmeztető, rendreutasító megjegyzéseibe nem egyszer személyeskedés csúszott bele (pl. „Persze már megint János" vagy „Sejtettem, hogy megint veled lesz baj").

Az autokratikus légkör lazítja a társkapcsolatokat. Akadályozza, hogy egy gyerek tartósan irányíthassa társait, megnehezíti a kezdeményező és modellt nyújtó aktusokat, amelyek a szerep szerinti tagolódás feltételei.

A két csoport közötti különbségek a társkapcsolat szempontjából a III. csoportnak hátrányosak. A heterogén életkori összetétel, az udvari élet, a szabályos időbeosztás nyári lazítása, valamint az autokratikus színezetű pedagógiai stílus fékezik a társkapcsolatok megszilárdulását.

Ezt mutatja az összehasonlító elemzés is.

Jelentőség és szerep

Az összehasonlítást a *jelentőségi mutatószámmal* kell kezdeni. Már utaltunk arra, hogy ebben az életkorban a társas jelentőségnek az a kritériuma, hogy a nagy szociális penetranciájú gyerek úgy él társainak tudatában, mint az összes kiemelkedő tulajdonságok hordozója, jónak és rossznak egyaránt, minden lehetséges szerep betöltője.

A szociometriai vizsgálatban jelentőseknek azokat a gyerekeket tekintjük, akik a kikérdezési sémában, illetve a szavazólapon az egy személyre eső pozitív és negatív ítéletek számánál legalább 50%-kal több szavazatot kaptak.

A jelentőségi mutatószám azt fejezi ki, hogy egy csoportban, illetve osztályban a gyerekek hány százaléka éri el a jelentőség-küszöböt. A III. csoportban 30%, a IV.-ben 34%; az összehasonlítás alapjául szolgáló mércén ez a két szám egybeesik. A jelentőségi mutató tehát a két csoportban megegyezik. Mindkét csoportban egyforma számban vannak olyan gyerekek, akik a társas hatékonyság és mozgékonyság szempontjából kiemelkednek társaik közül.

Különbözik azonban a két csoport társas profilja, ha nem a jelentőséget, hanem a *szerepeket*, nem az általános társas hatékonyságot, hanem az egyéni különbségeken nyugvó társas értéket, illetve az ezt kifejező szerepmutatót vizsgáljuk. Ezt is a gyerekek egymásról való ítéleteit összesítő gyakorisági táblázatból számítjuk ki. Akit a társai *egy* bizonyos körben (pl. „erős", „jó tornász", „jól tud játékot kitalálni") az átlagnál lényegesen többször említenek, annak az a kör jelöli a csoportban viselt szerepét.

A szerepmutató azt fejezi ki, hogy az adott csoportban hány olyan gyerek van, akinek társas magatartását a csoport többi tagja bizonyos viselkedési forma kiemelésével ítéli meg. Ezen a téren a két vizsgált óvoda között igen nagy az eltérés. A III. csoportban a szerepmutató 0; a jelentős gyerekeken kívül egyetlen gyerek sem éri el a küszöbértéket. A IV. csoportban a jelentőseken kívül még a gyerekek 19%-ának tulajdonítanak a társai szerepet. A különbség azt jelenti, hogy a társas viszonylatok hálózata a IV. csoportban differenciáltabb: több gyereknek van minőségileg meghatározott helye a közösségben.

Mint láttuk, a két csoport jelentőségi mutatója azonos. Mindkét csoportban megtaláljuk az 5—6 évesekre jellemző társas szerkezetet, amelynek alapja a jelentős gyerekek lánca. A III. csoportban ennél többet nem találunk. A csoport a stabilizálódásban eljutott a csomópontok láncszerű kapcsolódásához, de nem jutott el a következő fokig, amelyen a viselkedésformák szereppé differenciálódnak és sűrűsödnek. A IV. csoportban ezzel szemben a szerepszerű differenciálódás már annyira előrehaladt, hogy minden második gyereknek sajátos társas arculata van. Ennek a csoportnak a társas élete tehát lényegesen stabilabb, mert a jelentősek mellett több más gyereknek van állandó helye, amelyet személyes tulajdonságai alapján társainak ítélete rögzített.

A jelentőségi- és a szerepmutatónak ez az ellentmondása a kölcsönösségi vázlaton is megjelenik. A IV. csoport, mint említettük, e kor jellegzetes alakját mutatja: sűrű viszonylat-hálózat, centrum és perem alig különíthető el, csak a lebontás tárja fel a tagoltságát. A III. csoportnál ezzel szemben a jelentőség-lánc élesen kivehető, a viszonylatháló nem fedi el; a laza központi sűrűsödést magányosokból és párokból álló széles perem veszi körül. A fejlődés várható menete szerint egy következő fokon a perem tagjai egyenként vagy párosával rákapcsolódnak a központi lánc csomópontjaira, s ettől kezdve a szerepek fokozatosan elkülönülnek.

A megszilárdulás első mozzanata a 4—6 évesek csoportjában a jelentőséglánc ; a második a magányos gyerekek és a párok rákapcsolódása a láncra, a viszonylat-háló kialakulása; a harmadik a szerepszerű differenciálódás.

A III. csoport az első ütem végén, a IV. csoport pedig a harmadik kezdetén tart.

Leolvasható ez a szociogram-módszerrel végzett vizsgálódások három további adatából: a kölcsönösségi, a sűrűségi és a polarizációs mutatóból is. A *kölcsönösségi mutató* a kölcsönös kapcsolattal bíró gyerekek százalékos arányát fejezi ki. Minél nagyobb ez a szám, annál több gyereknek van kölcsönös kapcsolata az adott közösségben, és annál kevesebb a magányos. Az index standard-értékei 50 és 98 között vannak. Jelen vizsgálatainkban a kölcsönösségi mutató a III. csoportban 76, a IV.-ben 96. A IV. csoportban tehát csaknem minden gyereknek van kölcsönös kapcsolata, s ez a stabilitás egyik fontos jele.

A *sűrűségi mutató* az adott csoportban létesült kisebb alakzatok tömörségét, s ezzel az egész közösség kohézióját fejezi ki. Az 1 körüli mutató átlagos, a 0,8 alatti alacsony, az 1,2 feletti pedig magas kohéziót jelent. A III. csoport 1,1-es sűrűségi mutatójával az átlagövezetben helyezkedik el, a IV. csoport 2,04-es mutatója viszont igen magas kohézióról vall.

A *polarizációs index* azt mutatja, hogy mennyire oszlanak meg a gyerekek társas ítéletei (a saját kapcsolataikról tanúskodó és a társaik szerepére, közösségi funkciójára vonatkozó ítéletek). Az indexet úgy szerkesztettük meg, hogy *1* lenne abban a határesetben, amikor minden pozitív ítélet egyetlen gyerekre és minden negatív ítélet egyetlen másik gyerekre jutna. Az *1*-es mutató tehát azt az egészségtelen polarizációt jelezné, amelyben csak két személynek van önálló arculata: az egyik minden jó tulajdonságnak, a másik minden rossz tulajdonságnak a hordozója, az egyik az abszolút hős, a másik az abszolút bűnbak volna. Ez a határeset elméleti. A valóságban a polarizációs index *4*-nél kezdődik, s a közösség ítéletei még ebben az esetben is polarizálódásra mutatnak. A kiegyenlített közösségekben *10* körül van a mutató, s ez már jelzi, hogy a közösség túljutott a kétpontú ítéleti mércén.

A vizsgált óvodai nagycsoportok között ennek az indexnek a szempontjából is nagy a különbség. A III. csoport 5,4-es mutatószámával az átlagövezetbe esik, a IV. csoport viszont 8,7-es indexével a kiegyenlített közösségek közé tartozik (több mint 100 vizsgált gyermekközösséghez viszonyítva).

Ez a három adat — a kölcsönösségi, a sűrűségi és a polarizációs index — azt mutatja tehát, hogy a IV. csoport a kapcsolódás, a csoportosulás és a strukturálódás szempontjából egyaránt magasabb szinten van, mint a III. csoport.

Az eddig elemzett mutatószámok értelmezése a két csoport jelentőségi mutatójának azonosságán nyugodott. Csak ennek az adatnak az alapján jelentheti a többi mutató a stabilitás fokának különbségét. Enélkül ugyanis arra kellene gondolni, hogy az egyik csoportban hatékonyabb vezető és mozgósító gyerekek vannak, mint a másikban, s így a társas élet különbözősége erre vezethető vissza. Esetleg feltételezhetnénk, hogy a III. csoportban kizárólag a légkör akadályozza az egyéni vonások társas-tulajdonságként való megjelenését és az ezzel összefüggő tagolódást. Mindkét feltevésnek ellentmond az a tény, hogy a két csoportban *azonos számú* gyerek foglal el csomóponti helyet.

Egyéni és közösségi motiváció a választásban

Ha egy kiegyensúlyozott közösségben megkérdezik a gyerekektől, hogy ki lenne a legjobb játékvezető, vagy ki tudná a legjobban helyettesíteni a nevelőt,

a gyerekek tárgyi indítékok alapján szavaznak: a legalkalmasabbakat nevezik meg. A közösségi funkciókra vonatkozó választások ilyen módon kevés gyerek között oszlanak meg. A „Ki a barátod?", „Kit szeretsz a legjobban?", „Kire bíznád a titkodat?" kérdésre a gyerekek kiegyensúlyozott közösségben szubjektív indítékok alapján felelnek. A feleletek tehát erősen szóródnak.

Egészen másként alakulnak azonban ezek az adatok egy kiegyensúlyozatlan közösségben. Megtörténhet, hogy a gyerekek közösségi funkcióra is a legjobb barátjukat jelölik. Vagy szubjektív kérdésre (pl. „Ki a legjobb barátod?") a feleletek nem szóródnak, a gyerekek nem azt nevezik meg, aki valóban a barátjuk, hanem pl. a legjobb tanulót, vagy azt, akiről azt hiszik, hogy a tanító néni kedvence.

Az ítéleti viszonyszám azt mutatja meg, hogy mennyiben szubjektívek az egyéni vonatkozású ítéletek és mennyiben objektívek a közösségiek. Ezt a mutatót aránypárban fejezzük ki. Az aránypár jobb oldala a közösségi vonatkozású ítéletek, bal oldala pedig a személyes vonatkozású ítéletek átlagos szóródása.

Kiegyensúlyozott közösségben a bal oldalon alacsony számot kapunk, ez kifejezi a szubjektív választás érvényesülését a személyi kapcsolatokban. A jobb oldali szám viszont magas, jelezve azt, hogy van kialakult mérce, követelményrendszer a közösségi funkciók betöltésének a megítélésére. *Anarchisztikus közösségben* a szám mindkét oldalon igen alacsony, mert mind a személyes, mind a közösségi vonatkozású ítéletek szubjektívek. *Konformista közösségben* mindkét oldal magas, mert az ítéletekben kevés a szubjektív elem, s a rokonszenvi választásokban is a sablon az irányadó.

A IV. csoport viszonyszámai megfelelnek a nagyóvodások és az elsősztályosok átlagának: 3:2,6 — a személyes oldal magas, a funkcionális oldal közepes — s ez ennek az életkornak a jellegzetes konformizmusát fejezi ki. A III. csoportban mindkét oldalon alacsonyabbak a számok, az arány 2,2:1,8 — a standard szerint ez azt jelenti, hogy a személyes oldal közepes, a funkcionális oldal alacsony —, ami a szubjektív mozzanat inadekvát túlsúlyát mutatja.

Ezt támasztja alá az *egocentrikus választások mutatója.* Ez az index azt fejezi ki, hogy olyan kérdésekre, mint „Ki tud a legjobban játékot kitalálni?", „Ki a legjobb tornász?" stb. a gyerek a feleleteinek hány százalékában jelöli önmagát. Bizonyos gátlástalánság szükséges ugyanis ahhoz, hogy valaki ilyen esetben társas vonatkozású kérdésekben saját magára szavazzon. Így ez a mutató a társadalmi viszonylatokban elengedhetetlen konvencionális alkalmazkodás egyik összetevőjének a fokmérője.

Az egocentrikus szavazás az óvodáskorban a leggyakoribb, s ettől kezdve egyre ritkább. Az általános iskola I. osztályában a mutató még magas, a II. osztályban csökken, a III.—IV. osztályban már 0 körül van.

A vizsgált csoportokban a gyerekek életkorának megfelelően magas számokat találtunk, a különbség ezen belül is nagy volt: a III. csoportban 18, a IV.-ben 6,9. A III. csoportban tehát a társas konvenciók még kialakulatlanok, s ez is a labilitás mellett szól.

Kikérdezéseinkben elhatároltuk a saját kapcsolatokról szóló vallomásokat és a mások kapcsolatairól szóló tanúságokat. A vallomások és a tanúságok alapján külön-külön kölcsönösségi vázlatokat készítettünk; ezeket egybevetettük az aktometriai megfigyelés alapján készült szociogrammal. A tanúságok és megfigyelések egybevágása a IV. csoportban magas volt (0,75), a III. csoportban viszont feltűnően alacsony (0,25). A megfigyelések és a vallomások egybevágása kiegyenlítettebb: a III. csoportban 0,63, a IV. csoportban 0,50.

A megfigyelési eredmények és a tanúság egybevágása azt bizonyítja, hogy a gyerekek jól ismerik egymást. Ez is a stabilitás mellett szól: egymás megismerése egy közösség megszilárdulásának fontos tényezője. A IV. csoport magas egybevágási indexe azt mutatja, hogy itt a gyerekek ismerik és nyilvántartják egymás kapcsolatait. A III. csoportban a gyerekek sokkal kevésbé tájékozottak társaik kapcsolatairól. Volt a III. csoportban egy hatéves kislány, mindig a legstabilabb fiú-csoporttal játszott együtt, jellegzetes „kiszolgáló szerepet" töltött be, adogatta a homokozóban a formákat, szállította a homokot, amikor várat építettek. Társas viselkedésére jellemző, hogy a megfigyelések során feljegyzett 34 társas aktusából 33-ban engedelmeskedik a más parancsának, végrehajtja másnak az utasítását (odaad egy tárgyat stb.), egyetlen „egyéniséget mutató" cselekvése az, hogy *egy ízben* nem teljesít egy parancsot. Szerepe a közösségben alárendelt, kiszolgáló, de jellegzetes, jól elhatárolható. Nos, erről a sok aktussal lemérhető, napról napra észlelhető társas helyzetről egyetlen tanúság sem szólt.

A csoport tanúságainak ezt a fogyatékosságát azzal a tapasztalatunkkal magyarázhatjuk, hogy a „jelentéktelen" gyerekeket a többiek kevésbé tartják nyilván. A tanúságok inkább a jelentőség-rangsorban vezető helyen lévő gyerekekről szólnak.

Ezt bizonyítja a következő számítás. Összeállítottuk a csoport jelentőségrangsorát: a gyerekeket aszerint rangsoroltuk, hogy társaik hányszor említették őket barátként, játszótársként, hányszor ítélték őket a közösségi funkciók betöltésére alkalmasnak vagy alkalmatlannak. Egy másik rangsoron aszerint csoportosítottuk a gyerekeket, hogy kinek a *kapcsolatairól* hány tanúság szól. A két rangsor korrelációja magas (a SPEARMAN-képlet szerint 0,63; valószínű hiba: 0,09!), ami azt bizonyítja, hogy *a jelentős gyerekek kapcsolatait társaik nyilvántartják, a jelentéktelenekét nem.* Sőt a tapasztalatok azt mutatják, hogy a jelentéktelen gyerekekről szóló szórványos tanúságok is torzítottak. Egy gyerek sem számolt be az említett kislánynak ahhoz a csoporthoz való kapcsolatáról, amelyben egész játékidejét töltötte, de többen utaltak egy nem létező kapcsolatára, az egyik lánycsoporttal. *A tanúságok tehát a megszokottnak, a sémának az irányába torzítottak.*

A megfigyelések és a tanúságok egybevágása a társas élet fejlettségi szintjének egyik fontos jegyére figyelmeztet: a közösségi viszonylatokban való tájékozottság határaira. Ahol a tanúság fedi a valóságos kapcsolatot, tehát az egybevágás magas (IV. csoport), ott a jelentéktelen gyerekek kapcsolatait is ismerik. Ahol az egybevágás alacsony (III. csoport), ott a tájékozottság a jelentősökre korlátozódik, a jelentéktelenekről való ismeretet a helyi szokások sémarendszere torzítja el.

III. AZ ÓVODAI NEVELÉS FELADATA A TÁRSKAPCSOLATOK MEGSZILÁRDÍTÁSÁBAN

Óvodai nagycsoportokban végzett viszgálataink tehát azt mutatták, hogy a társkapcsolatok megszilárdításának ebben az életkorban már számos jele van. A kapcsolatok stabilizálódása az óvodáskorban elsősorban az életkor függvénye. Ezt bizonyítja a csoportosulási formák gyakoriságának az eltolódása az egyszerűbb formáktól a magasabbak felé. Ez a változás egymást követő szintekre tagolja a szociabilitás fejlődésének azt az időszakát, amely az együttes élmény megjelenésétől az átpártolásig tart.

Óvodai nagycsoportjaink összehasonlítása valószínűsítette, hogy a társkapcsolatok megszilárdulásának az életkor mellett más feltételei is vannak. Elősegíti a társkapcsolatok megszilárdulását a szervezettség és a rend; a szervezett keretben élő csoportban stabilabbak a kapcsolatok, mint a kerékvágásból kizökkentett csoportban. Erősen belejátszik ebbe a folyamatba a nevelői légkör is. Abban a csoportban, amelyben a kapcsolatok alacsonyabb szinten vannak, a pedagógiai stílus nagyjából megfelel a kísérleti helyzetek autokratikus légkörének.

A társas élet stabilizálódása, a kapcsolatok megszilárdulása a következő jegyekben jut kifejezésre:

1. A tagolt, együttműködésen alapuló, tárgyhoz kötött csoportosulások egyre inkább túlsúlyba kerülnek a puszta együttléttel és az együttmozgásos csoportosulásokkal szemben.

2. Egyre több olyan gyerek van, akinek személyes tulajdonságait a csoport pozitív vagy negatív társas értékkel ruházza fel, vagyis akiknek „szerepet" tulajdonít.

3. Egyre kevesebb a magányos, az olyan gyerek, akinek nincs kölcsönös kapcsolata, sőt egyre kevesebb a középponti csoportoktól független pár is. Ennek megfelelően a kapcsolódások egyre sűrűbb hálózatot alkotnak.

4. Az együttes játékok során egyre több gesztus, cselekvés és játék rögződik szokásként és válik hagyománnyá. Ezek az utalásos mechanizmussal létrejött közös szokások és hagyományok tartalmasabbá teszik a kapcsolatokat.

5. A csoport tagjai egymás megítélésében egyre tárgyilagosabbak, s mindinkább csökken a polarizációs tendencia.

6. Haladás mutatkozik a társas ítéleteknél elengedhetetlen konvencionális alkalmazkodásban. Ezt a gátlástalanság egyik megnyilvánulásának, az egocentrikus ítéleteknek a csökkenése is jelzi.

7. A közösségi mérce és a személyes ítélet egyre inkább különválik; egységesebb álláspont alakul ki a gyerekek közt arról, hogy társaik közül ki milyen funkciók betöltésére alkalmas.

Ezek a formalizált mutatóban számszerűen kifejezett csoportdinamikai jelenségek a gyerek—gyerek kapcsolatok stabilizálódásának korai elemei. Gyakoriságuk és fejlődési ütemük igazolja azt a feltevésünket, hogy az átpártolás fordulatát a gyerek—gyerek kapcsolatok megszilárdulása, differenciálódása, tartalmi gazdagodása is előkészíti.

A nagyóvodás gyerek nyitottságát a tartalmas és cselekvésben gazdag kapcsolódásra az óvodai nevelésnek éppen úgy fejlesztenie kell, mint a beszédkészséget, a környezetben való tájékozodás képességét, a figyelem összpontosítását, a gondolkodást stb.

Az általános iskolában az egykorúak társkapcsolatának egy új típusa kezd kibontakozni: az érdeklődésükben és érzelmi kapcsolataikban fokozottan egymásra utalt gyerekek próbálkozása tartós és tartalmas barátságok, csoportosulások kialakítására. A kapcsolatok, amelyeket keresnek, stabilabbak, egyértelműbbek, mint az iskoláskor előtti kapcsolatok, s egyre inkább a közösségvállaláson, a szolidaritáson alapulnak. Erre a kapcsolódásra éppen úgy elő kell készíteni a gyereket az óvodának, mint az osztályban való fegyelmezett magatartásra; éppen úgy meg kell munkálnia a gyermek szociabilitását, mint bármely más készségét.

A *társkapcsolatok kultúráját* az óvoda sokféle módon fejlesztheti. Ebből a körből három feladatot emelünk ki. Talán nem is a legfontosabbakat, de a vizsgálódások ezeket tárták fel. E három részfeladat: a közösség tagjainak egymással

való jobb megismertetése, a társkapcsolatok tudatosítása, a páros kötődéseknek és a kiscsoportoknak a tiszteletben tartása az intézményes keretben.

A közösség tagjainak egymással való megismertetésén azt értjük, hogy a gyerekek tudják egymás nevét, tudjanak egymásról néhány olyan tárgyi adatot, amellyel egymásról alkotott képüket kiegészíthetik. Az óvodások érdeklődésének és tájékozottságának szintjén egy gyerek akkor ismer egy másikat, ha tudja annak vezeték- és keresztnevét, a testvéreire vonatkozó adatokat (hány testvére van, kisebbek-e vagy nagyobbak, melyik iskolás, melyik óvodás, hogy hívják a korban közelállókat stb.), apjának a foglalkozását és azt, hogy hol lakik. A nevek megismerése előbb-utóbb automatikusan megtörténik, annak révén, hogy a kialakult szokás szerint az óvónő — nagyon helyesen — a gyerekeket hol a keresztnevükön, hol a teljes nevükön szólítja. A többi személyes adat már sokkal ritkábban kerül szóba. Ez érthető is, hiszen a családi adatok említése mindig igen nagy tapintatot igényel. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy az óvónő ne fűzze bele beszélgetésekbe, foglalkoztatásokba egymás megismertetésének ezt a tárgyi anyagát.

A társkapcsolatok kultúrájának fejlesztésében a második fontos feladat a *kapcsolatok tudatosítása*: Azt, hogy G. Gyurka és K. Misi nagyon jó barátok, ha csak lehet együtt építenek, egymás mellé ülnek stb., az óvodai közösség tagjainak éppúgy tudniuk kell, mint azt, hogy kik a jó rajzolók, vagy kiknek van jó hangjuk. Azt is tudnia kell az egész óvodai közösségnek, hogy Sz. Anti és K. Pista egy háztömbben laknak, otthon is együtt játszanak, de az óvodában két *másik* fiúval együtt alkotnak stabil játszó-csoportot; hiszen e négy nagyfiú barátsága a csoport arculatának lényeges vonása.

De nem csak ilyen kiemelkedő barátságok és csoportosulások szövődnek egy óvodában. Nem csak parádés kapcsolatok vannak. Akadnak nehézkes kapcsolódások, szemérmes kötődések vagy az óvodai közösségben jelentéktelen, elmosódottabb csoportosulások. Ezek is elemei a csoportnak, vonások a közösség arculatán.

Minél halványabbak a kapcsolat körvonalai, minél nehezebben stabilizálódik két vagy több egymáshoz vonzódó, gyakran együtt játszó, valamiképpen együvé tartozó gyermek baráti kapcsolata, illetve csoportosulása, annál nehezebb, de annál fontosabb feladat a tudatosítás. Ezekben az esetekben ugyanis helyes — természetesen nagy nevelői tapintattal — a kapcsolódásban részt vevő gyermekekben is magasabb tudatszintre segíteni a kötődéseiket.

Szorosan ide kapcsolódik a harmadik feladat: az óvodai közösségben kialakult baráti kapcsolatok tiszteletben tartása. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy engedjük a barátokat egymás mellett ülni, együtt játszani, engedjük meg esetleg, hogy együtt legyenek naposok, ha két napos van stb. Mindezt az óvónők rendszerint így is csinálják, külön pedagógiai tudományra sincs szükség hozzá, tapasztalatuk és szívük vezeti őket.

A társkapcsolatok kultúrájának fejlesztésével magát az óvodai közösséget stabilizáljuk. Ezzel együtt fejlesztjük a gyermekekben a kapcsolódásra való fogékonyságot, rávezetjük őket a barátság szépségére, az egykorúak szolidaritásának értelmére, örömére. Ezzel készítjük elő a kisiskolások kötődési fordulatának, az átpártolásnak sikeres megoldását.

IRODALOM

Barker, R.—Dembo, T.—Lewin, K.: Frustration and regression. An experiment with young children. University of Iowa Studies. Studies in Child Welfare. Volume XVIII., No. 1. Iowa, 1941.

Binét Ágnes: Milyen tényezők torzítják el a társas kapcsolatokról való képzeleteket és ítéleteket az óvodáskorban. Pszichológiai Tanulmányok I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 143—150. old.

Bühler, Ch.: Kindheit und Jugend. Psychologische Monographien. III. kötet. Hirzel, Leipzig, 1930. (Első kiadás: 1928.)

Hare, A. P.: Handbook of small group research. Free Press of Glencoe, New York, 1962.

Hermann Alice: Emberré nevelés. Budapest, é. n. (1948).

Hermann Alice: Az óvodai oktatás sajátosságai. Pedagógiai Szemle. 1956. 3., 4. szám. 196—224. és 328—348. old.

Kántás László: Egy óvodai csoport társas szerkezete. Pszichológiai Tanulmányok I. kötet. Akadémiai Kiadó, 1958. 151—159. old.

Kántás László—Kántás Vera: A spontán társas szerkezet vizsgálatának felhasználása a közösségi nevelésben. Szociometriai felmérés egy nevelőintézeti általános iskolai osztályban. Pedagógiai Szemle. 1965. XV. 3. szám. 248—261. old.

Lambert, W. W.: Interpersonal behavior. Mussen „Handbook of research methods in child development". 20. fejezet. New York, 1960. 854—917. old.

Lewin, K.—Lippitt, R.—White, R. K.: Patterns of aggressive behavior in experimentally created social climats. Journal of Social Psychology. 1939. 10. 274—299. old.

Mérei Ferenc: A szociogram módszer. Egyszerűsített eljárás az általános iskolában. Módszertani Közlemények I. Székesfővárosi Lélektani Intézet. Budapest, 1947. április (Kézirat). — Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken. Officina, Budapest, é. n. (1947). — A társas magatartás megfigyelésének módszere. Kategória-táblázat és jelrendszer. Módszertani Közlemények VI. Székesfővárosi Lélektani Intézet. Budapest, 1948. január. (Kézirat). — Gyermektanulmány. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1948.

Moreno, J. L.: Fondements de la sociométrie. PUF. Paris. 1954. (Első kiadás: Who shall survive? 1934.)

Piaget, Jean: La représentation de l'espace chez l'enfant. PUF. Paris. 1948.

Сандлер, Р. Я.: Взаймоотношения детей на втором году жизни. Медгиз., Москва, 1950.

Várhegyi György: Vizsgálat a gyermek társas-közösségi életének alakulásáról. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 281—343. old.

Wallon, Henri: Les origines du caractère chez l'enfant. Boivin, Paris, 1934. — A gyermek lelki fejlődése. Gondolat, Budapest, 1958. (Első kiadás: L'évolution psychologique de l'enfant, 1941.)

Zazzo, R.—Pastin, J.—Koskas, R.: Premières recherches de sociométrie dans une maison d'enfants. Enfance. II. vol. 1949. 453—481. old.

Zibolén Endre: Szociális érés az iskolában. Budapest, 1939.

Ференц Мереи:

УКРЕПЛЕНИЕ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ ДЕТЬМИ

На основании своих предшествующих исследований автор установил, что в шести-семилетнем возрасте наступает перелом в развитии отношений между детьми и окрущающими их людьми. Наряду со связью ребенка с родителями значительную роль получают их отношения с другими детьми. В ходе излагаемых в статье исследований, проведенных в детском саду, удалось получить материал, доказывающий, подтверждающий то, что уже здесь наблюдается определенная стабилизация отношений между детьми, что подготавливает перелом, наступающий в шести-семилетнем возрасте. Автор обращает внимание на необходимость обеспечения в рамках дошкольного воспитания более близкого знакомства между членами детского коллектива, осознания ими отношений к другим членам коллектива, необходимость уважения отношений, складывающихся между двумя детьми или же небольшими группами детей.

F. Mérei:

THE CONSOLIDATION OF SOCIAL CONNECTIONS

During his previous investigations the author has stated that about the age of six or seven years a change sets in in the development of social connections of children. Besides the partnership between child and parents the connections between children take up a prominent part, too. The present study discusses the results of investigations — conducted in nursery schools — which prove that the connections between children show some stability already at this age, so that these furnish a certain preliminary stage of the change setting in about the age of six-seven. Attention is called to the importance of a better acquainting of the members of the community one with another within the frame of nursery education, and of the realization of the consciousness of social connections as well as of respecting the connections in pairs and small groups within institutions.